

В статье рассматриваются основные понятия комбинаторной лингвистики: синтагматика, комбинаторика, положение, связь, распределение, контекст, словосочетание, коллигация, т.е. категории соединения слов.

This article discusses the basic concepts of combinatorial linguistics: syntagmatics, combinatorics, position, connection, distribution, context, collocation, colligation, the categories of connection of words.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКТЕРІ ТИЛИНДЕГІ ЕЛИКЛЕҮІШ КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ФОНЕТИКА-ЛЕКСИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Б.Т.Юсупова – филология ылымдерінің кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: бадий асар тили, эртаклар тили, фразеологизм, таклид сұз компонентли фразеологизмлар, фразеологизмларнинг фоностилистик хусусиятлари, фразеологизмларнинг лексик хусусиятлари.

Ключевые слова: язык художественный литературы, язык сказок, фразеологизм, фразеологизмы с подражательным компонентом, фоностилистические особенности фразеологии, лексические особенности фразеологии.

Key words: the language of fiction, the language of fairy tales, phraseological units, phraseological units with an imitative component, phono-stylistic features of phraseology, lexical features of phraseology.

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық системасында фразеологизмдер сеслік қурылысы, мәнилік көп түрлілігі, структуралық өзгешелігі, стиль түрлеріне бейімделуі және т.б. жағынан өзгешеленіп келеді. Әсіресе, көркем әдебиет стилінде олардың орны гирейлі. Қарақалпақ әдебиеті жанрларының барлық түрлерінде өз орны және зәрурлігі менен қолданылған фразеологизмдердің пикирдің өткірлілігі, образдылығы, көркемлігі үшін атқаруының үлкен қызметтері бар. Фразеологизмдердегі сеслік көркемлі олардың тәсірлендігін билдіретуының қуралдардың бири болып, сеслік үйлесімге қурылған фразеологиялық бирліктер бир қанша өзине тән сыпатлы белгілері менен ажыралады.

Еликлеуіш сөзлер – «...айрықша мәниге – еликлеу, көркемлеу, образдылық мәнілеріне ийе» [7:429] бирліктер. Қарақалпақ тилиндегі еликлеуіш сөздердің лексика-семантикалық, фонетикалық, грамматикалық, жасалуы өзгешеліктері және синтаксистік қызметтері У.Ембергенов тәрепинен арнаулы изертленген болып, жұмыста олардың фразеологизм компоненті сыпатында қызмет атқаруы үйренілмеген. Ал, фразеология мәселелері изертленген жұмыстардың ишінде Ж.Ешбаев фразеологизмдерді сөз шақаптарына қатнасына қарай таллау жасауда олардың қурамында еликлеуіш сөздердің қатнасуына дыққат қаратады: «д) фразеологиялық дизбектердің тийкаргы компоненті еликлеуіш сөздерден де болады: Мысалы: 1. Жабаны көзі шалған ат жылауы босағаннан кейін «шабандозын» көтеріп алып алға қарай зып беріп *хайт қойды*. (А.Бекимбетов) 2. ...Қадирбай үй бетке қарай *зып берди*. (А.Бекимбетов) 3. Самбайды көзі илип кетіп, қутылмасын билді де, тұрған жерден *тән берди*. (Ө.Хожаниязов) Илимпаз: «Еликлеуіш сөзлі фразеологиялар болған ямаса болып атырған ис-хәрекетті образлы түрде, оның шалтлығын көрсетеді және фейил сөз шақабын жасайды» [2:17] деп атап өтеді. Ал, Г.Айназарованың [1:32-42] мийнетінде теңлес еки компонентлі фразеологизмдердің фонетикалық өзгешеліктері арнаулы бөлімге ажыратылып талланған. Ж.Тәңірбергеновтың жұмысында еки компонентлі фейил фразеологизмдердің структуралық жақтан бир модели сыпатында еликлеуіш сөз+фейил типіндегі фразеологизмдер көрсетіледі: «12) еликлеуіш сөз+фейил: *зып беруі, қылт етпеу, ыңқ етпеу, мыңқ етпеу, шұрқ етпеу, шырт етуі, хайт қойуы*» [6:20]. Солай етип, қарақалпақ тил билиминде эвфониялық сыпаттағы фразеологизмдер арнаулы изертлеуді күтип тұрған әхмийетлі мәселелердің бири есапланады.

Еликлеуіш сөзлер, тийкарынан, сеске еликлеуішлер ономотопея термини менен де аталады. Қарақалпақ тилиндегі сөзліктерде олар былай түсіндіріледі: «Звукоподражание (ономотопея) – сеске еликлеу. Табиаттағы хәр қыйлы сеслерге, ысқырық, күлкі усаған гейпара процесслерге және хайуанатлардың дауысына еликлеу: мыау-мыау, тақ-туқ» [5:79].

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық системасында сеске және көриніске еликлеуден келип шығатуының еликлеуіш компонентлі фразеологизмдер айрықша бир топарды пайда етеді. Тилде еликлеуішлердің өзине тән атқаруының қызметтері болып, көркем шығармалар тилинде олар айрықша тәсірлілік үшін пайдаланылады.

Еликлеуішлер сеслік ықшамлығы, бууын санының қурамы, азлығы, мәнілері жағынан ажыралып, олар қурылысы бойынша дара, жуп және тәкирар түрінде келеді. Мақалада қарақалпақ тилиндегі дара еликлеуіш компонентлі фразеологизмдер қарақалпақ халық ертектелері тили мысалында сөз етиледі.

Фразеологизмдердің компонентлік қурамында мәнилі және көмекші сөз шақаптарынан тысқары, еликлеуіш сөзлер де фразеологизмдерді дәретиуде олардың әхмийетлі бир компоненті сыпатында қатнасады. Айырым жағдайларда фразеологизм қурамында еликлеуіш сөзлер өзіннің тийкаргы мәнісін сақласа, гейде мәнісін жойылтып, ауыспалы, астарлы мәниге өтип қолланылады. Солай етип, сеслер және көриніслерге еликлеуден пайда болған еликлеуіш сөзлер фразеологизмдер қурамында келип, бир пүтін фразеологиялық мәни дәретиуде қатнасып, образлы, эмоциональ-экспрессивлі мәнілерді пайда етеді.

Көркем әдебиет тили хәр қандай миллий тилдің бай фразеологиялық қоры жәмлгенген ең образлы, ең көркем және тәсірлен сөз үлгиси болып табылады. Қарақалпақ ауыз әдебиеті фразеологизмдердің қолданылуы жағынан бай және реңбе-рең көриніске ийе. Ал, ертектелер тилинде еликлеуіш компонентлі фразеологизмдердің өзине тән көркемдік, тәсірлілік қызметтері бар.

Қарақалпақ халық ертектелерінің тили фразеологизмдерге оғада бай болып, онда халықтың ең ерте дәуірлерден берлі сақланып, әуладтан әуладқа өтип қиятырған әжайып көркем сөз үлгілері орын алған. Ертектелер арасында өзіннің сеслік көркемдік өзгешеліктеріне ийе болған фразеологизмдер ушырасады. Олар ең зәрур орынларда үлкен шеберлік пенен пайдаланылып, ой-пикирді тәсірлі жеткеріп беріуде үлкен көркемдік қуралға айналғанын көріуге болады. Мысалы: 1. «Қалада *жылт еткен от* болмасын, қыймылдаған жан болмасын». («Абат батыр» ертегі) 2. Таудың басына барып тулыпты жыртады. Жансап ишинен *өрпе тура келеді*. («Жансап» ертегі)

«Фразеологизмдер инсанның минез-құлқы, ишки дүньясы, сыртқы көринісін сүүретлеуде унамлы және унамсыз семалары менен қолданылуының өзине тәнлігі, айырмашылықтары, мәни отенкалары арқалы ертект тилинің көркемдігін тәмийінлеу үшін қызмет атқарады» [4:22].

Еликлеуіш компонентлі фразеологизмдер ис-хәрекеттердің оғада тезлік пенен исленгенлігін билдіреді. Мысалы: 1. Сол замат ауыз қабағын толтырып

алды да, атына минип **хайт қойды**. («Қуламет төре» ертегі) 2. – Сен түлкі, әкендегі сонша қарыз ушын үш дәуді берген менен кутыла алмайсаң, – деп **тап бергенде**, дәулер түлкінің күйрығынан сүйрей жөнелді. («Дузақшы ғарры» ертегі) 3. Қыз бір атта, Абдулла екінші атта **хайт қойып** жүріп кетеді. («Төрт Абдулла» ертегі) 4. Инге кирейін десе, пышық аңлып отыр, егер тышқан тайсалса, пышық тышқанды қағып алажақ, егер пышық тайсалса, тышқан инге **зып етип** кирип кетежақ. («Асан генже» ертегі)

Бундай фразеологизмдерде синонимия хәм варианттылық кубылысы ушырасады. Мысалы: 1. Қызлар **хән заматта** алма халына кирипти. («Гүлзәмзе» ертегі) 2. Неше күншилик жолға **хә демей** жетип келеді. («Ақыллы қыз» ертегі) 3. Есен... не де болса тулпарды барлық заты менен ала кетейін деп, ер-турманына умтыла бергенде, қатты сес еситилип, **хә демей-ақ** артынан қарауып келип Есенді услап алады. («Алтын тауық» ертегі) 4. Бай «сени жин урып кетер, қорқарсаң» деп **хә дегенде** Есенге жууап бере қоймайды. («Алтын тауық» ертегі) 5. **Хә деген шелли болмай-ақ** Нурықшаға хатты апарып тапсырады. («Жансап» ертегі)

Көпшилик еликлеуіш компонентли фразеологизмдер ис-хәрекет мәнилерин билдирип келеді. Сийрек жағдайларда олар атауышлық мәни аңлатады. Мысалы: – Хау, ақмақ бала екенсең ғой, **туу алыстағы** сиңің елге Хийуаның ийтлерің дауысы қалай жетеді, – деп баланы сөгипти. («Шешен бала» ертегі)

Айырым еликлеуіш компонентли фразеологизмдерде олардан жасалған сөзлер қатнасады. Мысалы: Қайық суудың үстінде зымырап кетеді де, қоңсы үйдің баласы **қыйқыұ салып** жылап, тауда қала береді. («Алтын баслы әйдарха» ертегі)

Ертектер тилинің фразеологиясы фонетика-лексикалық жақтан хәр тәрепке бай болып келеді. Мәселен, зар сөзі менен келетуғын **зар қағыу, зар болу, зар жылау, зар қақсау, тәңірдің зарын етиу, зар еңіреу** сыяқлы фразеологиялық бирліктер бар. Олар ертек тилинде былайынша қолланылады: Атенең кейнінде **зар жылап қалған усайды**. Атасын көріп **зар жылайды**. Ата-анасы **зар-зар жылап** бурынғысынан да бетер болып қала береді. («Жансап» ертегі) Бул фразеологизмде з ~ ж үйлесими сеслик уйкасты дөретеді.

Әдебиетлар

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмдер. – Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ баспасы, 2005.
2. Ембергенов У. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуіш сөздер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
4. Қунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық эртакларининг лексик-семантик ва лингвомаданий тахлили. Филология фанлари бүйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2020.
5. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлігі. – Нөкис: «Билим», 1992.
6. Танирбергенов Ж.О. Қарақалпақ тилида фьел фразеологизмларнинг лингвистик тахлили. Филология фанлари бүйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2020.
7. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы сөз жасалуы хәм морфология. – Нөкис: «Билим», 1994.
8. Хусайнов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке / АН КазССР, Ин-т языкознания. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1988.

РЕЗЮМЕ
Мақолада қарақалпақ тилидаги содда тақлид сөз компонентли фразеологизмдер сөз этилади. Бундай фразеологизмдер қарақалпақ халқ эртаклари тили асосида тахлил этилади. Уларнинг фонетика-лексик хусусиятлари очиб берилади.

РЕЗЮМЕ
В статье рассматриваются фразеологизмы с одним подражательным компонентом в каракалпакском языке. Такие фразеологизмы анализируются на основе языка каракалпакских народных сказок. Выявляются их фонетические и лексические различия.

SUMMARY
The article deals with phraseologisms with a single imitation component in the Karakalpak language. Such idioms are analyzed in the basis of the language of Karakalpak folk tales. Their phonetic and lexical differences are revealed.